

Олег Разиграєв*

Луцьк

Комуністи в пенітенціарних закладах Другої Речі Посполитої (на прикладі Луцької в'язниці Волинського воєводства): джерела до вивчення

Abstract

The article is devoted to the research of the archival sources for studying the stay of communists in the Lutsk prison in the years 1919–1939. In the interwar period the communist movement tried to separate Volhynia and Eastern Galicia from the Second Polish Republic and was a serious threat to the Polish authorities in the region. According to the Polish law, communist activity was illegal and criminalised. The Lutsk prison was one of the institutions of the penitentiary system of Poland where those convicted for communist activities served their sentences and where investigations against others were continued.

It is revealed that the materials of the State Archives of the Volhynia Region in Lutsk (Ukraine), the Central State Archive of Public Organisations of Ukraine in Kyiv (Ukraine) and the Polish Central Archives of Modern Records (Poland) are sufficiently reflective of the research on the communists' stay in the Lutsk prison between the two world wars. Taking into account the statistics of that time and comparing the documents of these institutions with the materials of other archival institutions, the memories of prisoners and representatives of the authorities, as well as the interwar press allows us to create a complete picture of the daily life of the communist prisoner in Lutsk prison from their imprisonment until their release from its walls.

Keywords: Lutsk, Volhynia, communism, prison, prisoners, archives

Słowa kluczowe: Łuck, Wołyń, więzienie, więźniowie, komunizm, archiwa

У відродженій в листопаді 1918 р. Польській державі комуністичний рух перебував поза законом. На теренах, створеного на початку 1921 р., Волинського воєводства зазначена політична сила була не лише пов'язана

* Candidate of Historical Sciences, PhD in History of Maria Curie-Skłodowska University (Lublin, Poland), Associate Professor of the Department of World History Lesya Ukrainka Eastern European National University (Lutsk, Ukraine); e-mail: razygraev@ukr.net; ORCID iD: 0000-0003-0480-6936

з діяльністю Комуністичної партії Західної України (КПЗУ) та її сателітами, але й з функціонуванням різних організованих бойових груп та численними диверсійними акціями з боку СРСР. Намагаючись практично реалізувати політику спрямовану на від'єднання Волині та Східної Галичини від Другої Речі Посполитої, а також прагнучи дестабілізувати суспільно-політичне життя, комунізм становив особливо серйозну небезпеку для польських властей на цих теренах.

У 1919–1939 рр. тактика комуністів зазнавала частих змін. Зокрема, до 1926 р. спостерігався активний розвиток диверсійного руху, проявами якого стали численні напади на державні установи, пости поліції, маєтки польських осадників тощо. Особливо великим розмахом цей рух на Волині характеризувався у 1921–1924 рр. Тут варто згадати діяльність більшовицької спецслужби – Закордонного відділу Центрального Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України („Закордот”), „Української національної повстанської організації”, „Української національно-революційної організації”, „Західно-української національно-революційної організації” та інших структур диверсійного характеру. Створення Корпусу охорони прикордоння, масові арешти 1924–1925 рр. та зміна партійної тактики частково нормалізували суспільно-політичне життя та зменшили репресивну активність властей щодо комуністів. Після 1926 р. комуністи на Волині, цілковито не відмовляючись від диверсії, змінили свою партійну тактику, застосовуючи акти терору проти виявлених конфідентів та громадян, які протидіяли їхнім акціям та були лояльно налаштовані щодо польської влади¹. Відповідно до законодавства Польщі, діяльність комуністів була нелегальною та передбачала кримінальну відповідальність. Одним із закладів пенітенціарної системи міжвоєнної Другої Речі Посполитої, в якому відбували покарання особи засуджені за комуністичну діяльність, а також ті, відносно яких тривали слідчі дії, була Луцька в'язниця².

Осереддя Волинського воєводства – Луцьк, не належав до великих міст тодішньої польської держави. На початку 1920-х рр. тут нараховувалося лише 23,6 тис. мешканців, а наприкінці 1930-х рр. – 42,6 тис.³ Формування польського державного апарату в Луцьку розпочалося в травні 1919 р. й було пов'язано із зайняттям регіону польськими військами. Після вступу до Луцька армії генерала Юзефа Галлера серед численних польських інституцій та установ була створена Луцька в'язниця, яка служила для попереднього (превентивного) арешту та відбування покарання відповідно до рішення суду. Вона розташовувалась на вулиці Бригідок, 6. Першопочатково це приміщення слугувало резиденцією луцького старости та литовського канцлера Альбрехта Радзивілла, упродовж 1624–1845 рр. тут розмістився монастир Св. Бригіти, який

¹ O. Razyhryayev, 2019, s. 104–125, 203–204.

² Більше про Луцьку в'язницю див.: О. Разиграєв, 2014, с. 185–193.

³ S. Witkowski, S. Landa, 1939, s. 3. Див. також: W. Mędrzecki, 2018, s. 229–230.

російська імперська влада наприкінці XIX століття перетворила в окружну в'язницю⁴.

Літом 1920 р., в результаті контрнаступу більшовиків, персонал Луцької в'язниці, як і однойменного окружного суду, був евакуйований до м. Пьотркова, але вже восени того ж року відновив свою роботу. Упродовж 1919–1921 рр. тюрма перебувала в підпорядкуванні Люблінської окружної дирекції в'язниць. На початку 1920-х рр. Луцька в'язниця максимально могла вмістити 350 в'язнів, однак, на практиці вона часто була переповненою⁵. Приміщення Луцької в'язниці мало три поверхи, крім того тюремний комплекс включав лазню, пральню, стайню та кузню. У будівлі в'язниці розташовувалось помешкання її начальника, інспектора, двох старших охоронців та казарми для 20 неодружених охоронців. При в'язниці функціонувала школа, бібліотека та каплиця. Згідно розпорядження президента Польщі щодо організації в'язниць від 7 березня 1928 р. та відповідного розпорядження міністра юстиції від 22 червня того ж року, Луцька тюрма належала до I класу з можливістю утримання понад 450 в'язнів⁶. Динаміка чисельності в'язнів упродовж міжвоєнного періоду була різною – від 226 осіб в серпні 1921 р. до 963 в січні 1939 р.⁷

Особи, які підозрювалися у комуністичній діяльності або були засуджені за такі дії, перебували в Луцькій тюрмі вже з перших днів функціонування цього пенітенціарного закладу. Загалом, комуністи становили чисельну групу в'язнів згадуваної карної установи.

Серед архівних установ України та Польщі, де міститься найбільше документів, які дозволяють висвітлити перебування комуністів у Луцькій тюрмі варто виокремити Державний архів Волинської області (м. Луцьк), Центральний державний архів громадських об'єднань України (м. Київ) та Архів нових актів (м. Варшава).

Основний масив матеріалів щодо функціонування Луцької в'язниці містить фонд № 47 „Луцька міська тюрма” Державного архіву Волинської області, який хронологічно охоплює 1919–1939 рр. й налічує понад 3 тис. одиниць зберігання. Більшість документів укладено польською мовою. Однак, трапляються окремі акти українською та російською мовами. Звертаючись до видової характеристики документів, варто зазначити, що найбільшу кількість становлять особові справи в'язнів. Меншою мірою збереглися акти адміністрації тюрми. Разом тим, відклялись різного роду листи та розпорядження Міністерства юстиції та начальника Луцької тюрми щодо освітлення, опалення та санітарного стану в'язниці, матеріали про харчування, лікування, роботу в'язнів, їхнє переміщення

⁴ М. Куделя (30.03.2020); П.О. Троневиц, М.В. Хілько, Б.Т. Сайчук, 2001, с. 47–49.

⁵ Державний архів Волинської області (ДАВО), ф. 47, оп. 4, спр. 19/111.

⁶ DzU RP, 1928, nr 29, poz. 272, s. 556; DzU RP, 1928, nr 64, poz. 591, s. 1476.

⁷ О. Разиграєв, 2014, с. 186, 189–190.

в інші тюрми, релігійне життя, голодівки, самогубства, дисциплінарні порушення, акти щодо цензурування кореспонденції тощо⁸.

Таб. Чисельність в'язнів-комуністів у Луцькій тюрмі в 1932–1934 рр.

Дата	Загальна кількість в'язнів (засуджених та підслідних)	Кількість в'язнів-комуністів (засуджених та підслідних)
15 I 1932	455	164
1 II 1932	497	209
1 III 1932	532	214
1 IV 1932	532	216
1 VIII 1932	443	169
1 XI 1932	461	208
1 I 1933	463	196
1 II 1933	511	212
1 VI 1933	512	198
15 XI 1933	529	165
1 I 1934	538	161
1934	?	близько 164
15 XII 1934	658	281

Складено автором за: ДАВО, ф. 47, оп. 1, спр. 2/8, 10, 20, 29, 61, 103, 124; спр. 3/6, 38, 89; спр. 4/4, 6, 106; спр. 6/4.

Матеріали вищезгаданого фонду дозволяють спробувати прослідкувати динаміку чисельності в'язнів-комуністів у Луцькій тюрмі (див. таб.), а також окремі прояви їхнього щоденного життя. У фонді № 47 Державного архіву Волинської області зберігаються й поіменні списки комуністів, які перебували в Луцькій тюрмі станом на 1934 р. із поданням номеру камери⁹.

Джерела Державного архіву Волинської області містять різного роду інформацію про скарги в'язнів-комуністів, а також відомості щодо реакції на них адміністрації в'язниці. Так, в першій половині 1930-х рр. родини комуністів скаржилися на проблеми комунікації з членами своїх сімей, які опинилися в тюрмі¹⁰. Як правило, керівництво Луцької в'язниці трактувало скарги в'язнів-комуністів та їхніх родин безпідставними, тенденційними, а також такими, які склалися відповідно до внутріпартійних інструкцій та мали на меті досягти широкого зовнішнього резонансу. Зокрема, у листі від 4 лютого 1935 р. до Міністерства юстиції начальник тюрми зазначав, що комуністи порушували тюремний режим та влаштовували необґрунтовані протести. Це в свою чергу призводило до накладання адміністрацією тюрми штрафних санкцій¹¹.

⁸ Державний архів Волинської області. Путівник, 2011, с. 120–121.

⁹ ДАВО, ф. 47, оп. 1, спр. 6/4.

¹⁰ ДАВО, ф. 47, оп. 4, спр. 880/1.

¹¹ Ibidem.

У фонді № 47 Державного архіву Волинської області містяться також документи, які висвітлюють питання голодівок комуністів. Наприклад, на початку травня 1931 р. у в'язниці голодувало майже 200 комуністів, які перебували під слідством. Згідно оцінки керівництва тюрми, така акція протесту мала спокійний характер, а вимоги комуністів були безпідставними¹². В першій половині травня 1932 р. в Луцькій тюрмі мала місце голодівка 167 комуністів¹³. З матеріалів вищевказаного фонду дізнаємося також, що на початку 1930-х рр. начальник Луцької тюрми наклав дисциплінарне стягнення у вигляді позбавлення права отримання продуктових посилок, побачення та подання заяв на 8 осіб, які перебували у в'язниці під слідством за підозрою у комуністичній діяльності. Провина в'язнів полягала у „демонстративній відмові від обіду без подання причини”¹⁴.

Різні аспекти перебування в'язнів-комуністів у в'язниці м. Луцька висвітлюють також документи, які відклались у фонді № 216 „Прокуратура Луцького окружного суду (1920–1939)” Державного архіву Волинської області. Він налічує майже 6 тис. одиниць зберігання, в тому числі слідчі справи відносно комуністичної діяльності, документи стосовно репресій щодо політичних в'язнів (в тому числі про застосуванням тортур під час допитів), списки ув'язнених, документи щодо отримання дозволу на побачення з родиною, листування керівництва Луцької в'язниці з іншими пенітенціарними закладами щодо переміщення засуджених, тощо¹⁵.

Джерела до розвитку комуністичного руху на Волині зберігаються й у фонді № 46 „Волинське воєводське управління в Луцьку (1921–1939)” Державного архіву Волинської області. Він налічує понад 24 тис. одиниць зберігання й містить документи про втечі та голодівки в'язнів-комуністів, перебіг слідства щодо таких осіб, списки в'язнів тощо¹⁶. Зокрема в одній із справ уміщено список політв'язнів Луцької тюрми за 1930 р., серед яких були також комуністи. У цьому документі подано прізвище та ім'я в'язня, рід його занять, адреса проживання та дата арешту. Так, заарештовані особи походили з різних сіл Ковельського та Володимирського повітів, Луцька, Володимира, Ковеля, Острога, Почаєва тощо¹⁷.

Фонд № 46 містить також листування адміністрації Волинського воєводського управління з Міністерством внутрішніх справ Польщі та повітовими старостами щодо діяльності місцевих осередків Міжнародної організації допомоги борцям революції (МОДР)¹⁸. Ця структура постанала 30 листопада 1922 р. на IV конгресі Комуністичного інтернаціоналу

¹² ДАВО, ф. 47, оп. 4, спр. 1514/37.

¹³ ДАВО, ф. 47, оп. 4, спр. 1540/55, 57.

¹⁴ ДАВО, ф. 47, оп. 4, спр. 1516/2.

¹⁵ Державний архів Волинської області. Путівник, 2011, с. 114–115. ДАВО, ф. 216, оп. 3, спр. 57а, 58.

¹⁶ 17 Державний архів Волинської області. Путівник, 2011, с. 79–84.

¹⁷ ДАВО, ф. 46, оп. 9, спр. 1666/1.

¹⁸ ДАВО, ф. 46, оп. 9, спр. 291.

Політв'язні у Луцькій тюрмі (міжвоєнний період)

Джерело: Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г.С. Пшеничного, м. Київ (2-43271).

й займалася наданням матеріальної, моральної та правової допомоги прорадянським політв'язням, а також членам їх родин¹⁹.

Восени 1929 р. на конференції ОК МОДР в Луцьку представник Луцького міського комітету цієї організації І. Штрахман повідомив присутніх про те, що йому щомісяця вдавалося збирати серед членів КПЗУ близько 30 злотих, які в свою чергу скеровувалися на потреби політв'язнів Луцької тюрми²⁰. Діяч МОДР М. Шварцун (Шварчень) з м. Рівного у зізнанні поліції свідчив: „Перебуваю у лавах Комуністичної партії Західної України вже два роки... Я керував роботою МОДР в місцевому комітеті КПЗУ... Кошти, які були зібрані серед членів та симпатиків КПЗУ скеровувалися на потреби МОДР, про що кожен член був повідомлений. Натомість, збори коштів серед робітників подавалися як акції на добровільні цілі. Загалом, упродовж останніх трьох місяців [грудень 1929–лютий 1930 рр. – О.Р.] я зібрав близько 300 злотих; ці кошти я роздавав особисто... серед членів родин політв'язнів, а також надсилав кошти знайомим мені політв'язням, які перебували в Луцькій тюрмі”²¹.

¹⁹ В. Павленко (31.08.2019); A.J. Cieślukowa, 2018, s. 7, 95.

²⁰ ДАВО, ф. 46, оп. 9, спр.1408/3-4 зв.

²¹ Ibidem, арк. 14.

У МОДРівській пропагандистській відозві датованій березнем 1934 р. зазначалося: „В'язні Луцька – це частина величезної 15-ти тисячної армії політв'язнів, найкращих робітничо-селянських синів, яких фашизм заковує в кайдани фашистського тюремного порядку, яких тримає в умовах для найгірших кримінальних в'язнів... На вулиці! Під тюрми, суди, прокуратури! Влаштовуйте демонстрації на захист в'язнів Луцька!”²².

З фонду № 1 „Волинське воєводське управління державної поліції (1918–1939)” Державного архіву Волинської області, який налічує понад 18 тис. одиниць зберігання, дізнаємося про те, як на початку 1931 р. на теренах гміни Голоби Ковельського повіту Волинського воєводства прихильники МОДР неодноразово проводили акцію збору коштів та продуктів харчування на потреби політв'язнів Луцької тюрми, в тому числі було зібрано сало, курячі яйця та хліб²³.

У згаданому вище фонді збереглася також пропагандистська брошура авторства Б. Пясецького *Луцьк – місто тортур*, яка побачила світ у видавництві ЦК МОДР СРСР в 1934 р. Там, зокрема, згадувалися службовці слідчої поліції воєводського рівня та інші правоохоронці, й зазначалося, що вони використовували під час допитів комуністів голки, гумові палиці, пляшки, тощо. На думку автора брошури, начальник Луцької тюрми А. Сурмінський теж долучився до побиття в'язнів та фабрикування доказів провини підсудних²⁴.

Джерела Державного архіву Волинської області доповнюють матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань України у м. Києві, які сконцентровані у фонді № 6 „Центральний Комітет Комуністичної партії Західної України (1923–1938)”. Тут ми знаходимо повідомлення комуністів про умови перебування в Луцькій тюрмі. Згідно цих документів, у 1924 р. політичні в'язні розміщувалися в камерах разом з кримінальними злочинцями; констатувалась відсутність ліжок, що змушувало в'язнів спати на підлозі; прогулянки тривалістю 15 хвилин дозволялись лише раз на день; адміністрація не дозволяла переказувати ув'язненим газети та книги; користуватись лазнею дозволялося лише один раз на 2–3 тижні; семеро політичних в'язнів, хворих на сухоту, перебувало в тюремному шпиталі²⁵.

Про перебування комуністів у Луцькій тюрмі йшлося в партійній записці „Загальне враження з тюрми в Луцьку” (1924 р.), яка теж збереглася серед матеріалів фонду № 6 Центрального державного архіву громадських об'єднань України: „...тюрма призначена на 150–200 чоловік, а міститься в ній 461, в тому політичних в'язнів 112 і повстанців 82. Суди волинські комуністів не уважають політичними. Серед в'язнів є 50% неграмотних. Політичні сидять разом з кримінальними. Газети українські

²² ДАВО, ф. 46, оп. 9, спр. 2458/3зв.-4.

²³ ДАВО, ф. 1, оп. 2, спр. 2761/1-3.

²⁴ ДАВО, ф. 1, оп. 2, спр. 682а/5 зв.

²⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 6, оп. 1, спр. 101/9.

та польські, за винятком «Жечпосполіта», до тюрми не допускаються. Приборів до писання не вільно в тюрмі мати. Людей тримають в тюрмі під слідством по року і два. В тюрмі зовсім немає ліжок... За всю зиму палено три чи чотири рази. Білизну міняють раз на три, а рідко на два тижні. Мило видається тільки раз на три тижні і по маленькому кусочку, тоді, коли в'язні ідуть до бані. Купання відбувається в невеличкій кімнаті з цементовою підлогою відразу для 25–30 чоловік і триває 10–15 минут. В'язні не мають посуду і змушені їсти з одної миски, часто з хорими разом, яких не завсіди скоро забирають до тюремного шпиталю.... До праці уживається також політичних, а навіть тяжко хворих.... В тюрмі в'язнів б'ють і накладають їм на руки кайдани.... Б'є тюремна адміністрація і поліція, котра має доступ до судової в'язниці. Тюремна адміністрація і сторожа обходиться з в'язнями грубо і лає їх порнографічними словами (інспектор Родашкевич, бувш[ий] петлюрівський старшина, стражник Хаїмец, бувш[ий] царський охоранник). Частину тютюну, який в'язні отримують з дому, забирає для себе тюремна адміністрація (канцел[ярський] писар Нікітін). В тюрмі панував тифус²⁶.

Фонд № 6 містить й список з 114 політичних в'язнів Луцької тюрми, які отримали харчову допомогу в січні 1925 р.²⁷ Натомість, в реєстрі з 1928 р. зафіксовано 102 в'язня-комуніста, котрим надавалась така підтримка²⁸. Незадоволення умовами утримання в Луцькій в'язниці комуністи висловили у листі до своїх французьких колег (без дати, не раніше травня 1926 р. – О.Р.). Там зокрема зазначалося: „...ми політичні в'язні Луцька живемо в страшних умовах... Буржуазія Польщі не довіряючи судам присяглих, які обов'язують в був[шій] австрійській частині – висилає політ[ичних] в'язнів зі Львова, Стрия, Дрогобича, Самбора і т.д. до Луцька на Волинь, де обов'язує кривавий царський кодекс поводитьсь з нами по варварськи та передержує нас по два роки в слідчій арешті. Маєвий переворот Пилсудського не приніс ніяких змін на краще, а навпаки відношення адміністрації до нас ще більше погіршало...²⁹.

У листі з 1926 р. до французького письменника-марксиста Анрі Барбюса в'язні-комуністи Луцької тюрми писали: „Сто п'ятдесят політичних в'язнів у Луцьку, процес яких відбудеться з початком листопада ц.р., звертається до Вас з просьбою зробити все можливе, щоб прибути на цей найбільший політичний процес в Польщі.... Тюрма в Луцьку, в яку вкинено 150 українських робітників і селян, є однією з найстрашніших тюрем... Польщі. За тюремними мурами... відбуваються далі криваві оргії царату...³⁰. Варто зазначити, що у Франції, за ініціативи А. Барбюса та лауреата нобелівської премії Р. Ролана, було створено Французький комітет щодо боротьби за амністію політичних в'язнів у Польщі.

²⁶ ЦДАГО України, ф. 6, оп. 1, спр. 101/10.

²⁷ ЦДАГО України, ф. 6, оп. 1, спр. 176/1.

²⁸ Ibidem, арк. 19.

²⁹ ЦДАГО України, ф. 6, оп. 1, спр. 234/7.

³⁰ Ibidem.

Комунисти, які перебували в Луцькій тюрмі не лише уклали листи-скарги та різноманітні відозви щодо незадовільних умов утримання, а й отримували кореспонденцію з СРСР. Так, серед матеріалів Центрального державного архіву громадських об'єднань України зберігся лист Житомирських пожежників, членів МОДРу, до в'язнів-комуністів Луцької тюрми від 24 грудня 1928 р., де описувалися переваги життя в Радянському Союзі³¹.

З-поміж матеріалів фонду № 6 „Центральний Комітет Комуністичної партії Західної України (1923–1938)” Центрального державного архіву громадських об'єднань України знаходимо лист в'язнів-комуністів Луцької тюрми з березня 1931 р. щодо умов їхнього перебування: „Сидить нас 250 чолов[ік] між ними 20 жінок. Відношення адміністрації до нас дуже брутално. Б'ють, матюкають, карають без устанку. Крім того, забирає від нас начальник що раз всі права які ми вибороли генеральними голодівками в 1925 і 26 році. Забрали від нас бібліотеку. Забрали ліжка, простирадла, 2-години проходу... В келіях дуже тісно. Відношення до нас майже гірше ніж до кримінальних... Харчування значно погіршало і ми не маємо чим заспокоїти найпекучіших наших проблем. Дістаємо 400 гр. чорного хліба, рано кава без цукру, а на обід і вечерю дають зупу яку скоріше дається для худоби чім для людей... Книжок нам не допускають. В решті, на підставі нового регуляміну ізолюють нас по національностях, себто євреїв окремо, українців окремо, поляків окремо, а крім того ізолюють більш свідомих товаришів від відсталих, так що бувають камери в яких немає вчителя...”³².

Матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань України частково висвітлюють, один з найбільш резонансних в міжвоєнній Волині, Луцький судовий процес проти комуністів 1934 р. (так званий процес „56-ти” або „57-и”), якому передували масові арешти поліції восени 1930 р. Основним „символом жертв репресій” у світлі комуністичної пропаганди залишався уродженець Холмщини, один з керівників КПЗУ на Волині та Східній Галичині, Степан Бойко, який не дожив до суду 1934 р. Згідно версії поліції та прокуратури він втопився в р. Стир під час втечі від слідчих. Натомість комунисти наполягали на тому, що С. Бойка вбили поліцейські під час допиту (зокрема, комісар С. Заремба), а тіло викинули в річку з метою маскування злочину³³. Так, в одній з листівок МОДРу за червень 1931 р. зазначалося: „...В Луцьку на поліції при допитах в грудні 1930 р. замордували українського селянина Стефана Бойка, а трупа кинули в річку. Знасилувано жінок, тортуровали і мордують даліше арештованих революційних діячів... Великі тюрми в Польщі, а зокрема на Зах[ідній] Україні – Луцьк, Львів, Перемишль,

³¹ ЦДАГО України, ф. 6, оп. 1, спр. 447/2.

³² ЦДАГО України, ф. 6, оп. 1, спр. 675/ 83.

³³ Про вбивство С. Бойка див. більше: О. Razyhryayev, 2015, s. 451–455; idem, 2019, s. 207–209.

Равіч стали тереном садистичних розправ і знущань розбещених жаждучих крові банд тюремників на чолі з прокураторами...³⁴.

В інформаційному повідомленні Міжнародної організації допомоги борцям революції щодо Луцького процесу № 2 від 29 березня 1934 р. уміщена промова підсудного О. Шехтера, де між іншим описувалися реалії місцевої в'язниці: „...здесь, в Луцке, начальник тюрьмы и его помощник Шиманский грозят, что рассчитается с нами после окончания процесса. Мы просиживаем здесь в карцерах продолжительное время. Тов. Галласа и Покрывку избивали по голове кулаками и молотком. Когда тов. Нейштейн протестовал против этого, начальник тюрьмы сказал ему: «Ваш протест у меня в ж...». А на заявление Нейштейна, что «о пытках в Луцке узнает весь мир» начальник ответил: «Ну что-же, тогда я получу повышение»³⁵.

Голодівки комуністів у Луцькій тюрмі теж знайшли відображення серед документів фонду № 6 ЦДАГО України. Так, з „Хроніки революційних виступів на Західній Україні” (1931 р.) дізнаємося про голодівку понад 200 осіб у Луцькій в'язниці на початку травня 1931 р.³⁶ В цьому ж фонді знаходимо відомості про допомогу Колківської організації МОДРу в'язням-комуністам Луцької тюрми. Зокрема, 23 березня 1931 р. ув'язненим було передано 26 фунтів сала. Крім того, було зібрано фінансову допомогу³⁷.

Документи щодо в'язнів-комуністів Луцької в'язниці відклалися й в Архіві нових актів у м. Варшава (Республіка Польща). Так, у фонді № 1304 „Акти Стефанії Семполовської” зберігаються списки в'язнів Луцької тюрми, які отримували допомогу від вищезазначеної відомої польської освітньої діячки, письменниці, журналістки, захисниці прав дітей та політичних в'язнів, делегатки Російського Червоного Хреста в Польщі та почесного керівника Міжпартійного секретаріату боротьби за амністію політичних в'язнів у Польщі (1926–1928). Зокрема, в 1937 р. сімом політичним в'язням була надана матеріальна підтримка, а саме Х. Блумерканцю, Н. Касьянчуку, А. Луцюку, Ш. Шамесу, І. Важиводі, Ш. Шахату, О. Луцкевичу³⁸.

Важливі матеріали щодо в'язнів-комуністів Луцької тюрми містяться в фонді № 1294 „Комуністична партія Західної України” Архіву нових актів. Тут ми знаходимо відомості про опіку над 160 в'язнями-активістами Міжнародної організації допомоги борцям революції у червні-липні 1926 р.³⁹; про перебування в 1930 р. у Луцькій в'язниці близько 400 осіб, які були засуджені або підозрювалися у комуністичній діяльності⁴⁰.

³⁴ ЦДАГО України, ф. 6, оп. 1, спр. 651/18.

³⁵ ЦДАГО України, ф. 6, оп. 1, спр. 215/12.

³⁶ ЦДАГО України, ф. 6, оп. 1, спр. 647/13; спр. 651/18.

³⁷ ЦДАГО України, ф. 6, оп. 1, спр. 625/9.

³⁸ Archiwum Akt Nowych (AAN), Akta Stefanii Sempolowskiej, sygn. 178/III/poz.1–3/90.

³⁹ AAN, Komunistyczna Partia Zachodniej Ukrainy, sygn. 165/V/t. 87/8.

⁴⁰ Ibidem, sygn. 165/V/t. 89/3.

Зазначений фонд зберігає партійну документацію комуністів про репресії польських властей, в тому числі й згадки про Луцьку тюрму. Зокрема, в записці одного з в'язнів Луцької тюрми з початку 1930-х рр. порушувалися питання чисельності в'язнів, побутових умов перебування, комунікації між ув'язненими: „Коли ми приступали до голодівки, то було нас в Луцьку 210 комуністів на всіх 217 політичних в'язнів. Всі політичні в'язні сидять осібно. Увівці [вірогідно члени УВО – О.Р.] сиділи колись до лютого 1931 р. з комуністами, опісля запросили начальника і він їх переніс... На 210 комуністів – 22 жінки, решта хлопці. Сидить жінка одна з маленькою дитиною. Дитина родилась в тюрмі. Національний склад полів'язнів: жінок 90% жид[ів], 10% укр[аїнців], мушчин 70% укр[аїнців], 30% жид[ів] і один поляк. Соціяльний склад: селян 65%, робітників 30%, решта різні. На одній келії сидить пересічно 10 товаришів. Найменше сидить 6, а найбільше 45 в одній келії. Спати треба на підлозі, всього 25% товаришів спить на ліжках. Сінники складаються на купу, тому рано і вечір дуже велика курява, так що багато товаришів стало кашляють. Простирадл адміністрація не дає зовсім. Старший Пак...ий заявив нам, що інтелігентніші дістають простирадла. В зимі давали білля [білизну – О.Р.] лише 2 рази на місяць. В літі дають що тижня. Лазня 2 рази на місяць. Разом пускають 25 чоловік, так що фізичною неможливістю стає добре змитись. Дівчата не живуть краще. 12 в одній келії... spacer [прогулянка – О.Р.] 2 рази денно. На spacerі не муситься ходити і можна творити гурти. Часом в однім гурті і 15 товаришів. Позатим дуже гостра ізоляція. Товариші з одної ізоляції майже не можуть порозумітися з товаришами з другої ізоляції. Спеціально утруднена комунікація з товаришами, котрі сидять в другім відділі і тому... часто пошта впадає в руки адміністрації, яка звичайно фотографує грипси і дальше посилає. Так було приміром зі статтями до часописів. Були пропали а опісля знайшлися... Сам начальник показував Федьові і Луцкевичові багато грипсів та говорив: „я знаю кожен крок кожного в'язня. Я знаю, що Ви переписуєтесь, маю грипси. Не лише внутрішні, але маю грипси, шо йшли на волю...”⁴¹.

Відповідно до згадуваного документу з фонду № 1294 „Комуністична партія Західної України” Архіву нових актів, адміністрація Луцької тюрми намагалася здійснювати штучний поділ ув'язнених з метою провокування міжнаціональної ворожнечі: „Говорила, що вона українців шанує, бо це правдиві комуністи, але жиди це не комуністи. Бували випадки, що підставляли ног дозорцеві на коритарі та лаяли його. Звичайно, за такий поступок адміністрація карала... відбирала право виписки та одержування посилок на місяць”⁴². Разом з тим, взаємини між кримінальними та політичними в'язнями характеризувалися як дуже позитивні. Зокрема перші могли поділитись із «політичними» колегами тютюном, передати таємну записку або воду під час оголошеної голодівки⁴³.

⁴¹ Ibidem, sygn. 165/V/t. 89/18–19.

⁴² Ibidem, sygn. 165/V/t. 89/21.

⁴³ Ibidem, sygn. 165/V/t. 89/23.

У вищезазначеній записці вказувалося також на існування в середовищі в'язнів-комуністів Луцької тюрми „харчової комуни”, яка відповідала за забезпечення продовольством. До її завдань належало ведення статистики отриманих продуктів та грошей, а також їхній розподіл по камерах. В тюремних секціях функціонували менші „харчові комуни”, які стежили за раціональним використанням продуктів з метою їхнього перерозподілу в разі потреби. Адміністрація в'язниці неприхильно ставилася до переказування грошей та харчів з однієї камери в іншу й чинила таким діям перешкоди. В'язням-комуністам продукти харчування переказували активісти МОДРу, вищезазначена С. Семполовська, а також члени родин. Контроль за такими діями був покладений на адміністрацію тюрми. Він особливо посилювався напередодні травневих свят⁴⁴.

Нарікали комуністи й на харчування в Луцькій тюрмі: „Адміністрація давала таку поживу: рано чорну т.зв. каву без цукру і 300 гр. хліба (чвертка), на обід зупу не густу, замість товщу плавали гробаки, ... капуста стало смердіти. Вечером знову зупа, раз на тиждень оселедець. Бувало, що тижнями цілими жили ми на тій пайці. Хорі діставали крім того ще пів літри молока і білий хліб замість чорного. До голодівки щось 14 товаришів одержували молоко. По голодівці відібрали, хоча здоров'я наше не поправилось. Коли я питаю, чому мені забракло молока, сказали мені, що я добровільно зрезигнував і тому не дають”⁴⁵.

Із згаданої записки дізнаємося також про внутрішню самоорганізацію комуністів у Луцькій в'язниці. Зокрема, кожна камера мала свого старосту (пізніше постали так звані „комуністичні фракції”). До його завдань належало внутрішнє цензурування кореспонденції та утримання контактів з керівництвом тюрми з метою вирішення нагальних проблем ув'язнених. Крім того, староста виступав своєю ланкою між в'язнем та партією. В досліджуваному пенітенціарному закладі існував і загальнотюремний комітет, який організовував акції комуністів у в'язниці. Він складався із камерних старост. Функціонувала також редакційна колегія газети „Вісті з-за крат” та бібліотечна комісія. Остання була покликана постачати літературу для в'язнів, однак, в силу різних обставин, не працювала ефективно. Адміністрація Луцької тюрми чинила перешкоди в отриманні комуністами бажаної літератури. Преса підлягала цензуруванню, тобто небажані часописи, які надсилались в'язням, вилучались, або витинались окремі фрагменти газет. В'язні мали у власному розпорядженні підручники, белетристику, кілька книжок класиків марксизму. Значна частина комуністів була безграмотною, а тому вчилася писати та читати вже у тюрмі. У в'язниці комуністи опановували також українську та польську мови, основи математики, історію та географію⁴⁶.

Запропонований документ з фонду № 1294 „Комуністична партія Західної України” Архіву нових актів звертає увагу також на питання

⁴⁴ Ibidem, sygn. 165/V/t. 89/19.

⁴⁵ Ibidem, sygn. 165/V/t. 89/19–20.

⁴⁶ Ibidem, sygn. 165/V/t. 89/20–21.

побиття в'язнів-комуністів охоронцями тюрми. Наприклад, один із ув'язнених на прізвище Мудрик, на зауваження охоронця щодо чистоти у камері, назвав останнього „холуєм, фашистівським пахолком та казав... забиратись з келії”. У відповідь в'язня сильно побили, що спровокувало заворушення в тюрмі: „За пів години покликали Мудрика до дежури, де його страшно збили. Він звіттам вирвався і втік на spacer, та ізоляція була тоді та spacerі. Очевидно повстало сейчас замішання, крики і spacer забрали. Коли вертали на гору, стрінули тут на сходах того сторожа, який помагав бити...Мудрика. Мудрик кинувся на нього і почав його бити по лиці. Рівночасно інші товариші кинулись на поміч і хотіли його скинути зі сходів. Сторож вхопився поруча та зачав кричати. Йому прийшли на поміч spacerовий та відділовий з нашого відділу і так освободили. Забавка, що бачив ту сцену говорив, що коли б ширші сходи і більше товаришів могли дістатись до сторожа, то були б його скинули. А так... лише трохи подряпали по лиці. Сейчас... впало з 20 сторожів і зачали бити всіх куди попало, били револьверами, ключами по голові. Страшений крик... Відтак замикають вікно і знова б'ють, крики...”⁴⁷.

Окремі факти про умови перебування в'язнів-комуністів у Луцькій тюрмі містить фонд № 1303 „Червона допомога в Польщі” Архіву нових актів. Там, зокрема, знаходимо відомості про побиття та тортурування в тюрмі О. Платонової в листопаді-грудні 1930 р., що суттєво погіршило її здоров'я; про смерть у в'язниці політв'язня Ф. Козубського, який попри смертельну хворобу не був передчасно звільнений, хоча йому лишалося відбутися лише 8 місяців покарання⁴⁸.

Спорадичні відомості про в'язнів-комуністів Луцької тюрми містить фонд 1305 „Міжпартійний секретаріат боротьби за амністію політичних в'язнів” Архіву нових актів. Ця організація виникла в 1926 р. в парламенті Польщі на базі комуністичних або близьких до комуністичних політичних угруповань й проіснувала до кінця 1928 р. Зокрема її співтворцями була Білоруська селянсько-робітнича громада, Комуністична фракція в сеймі, Незалежна селянська партія, Незалежна соціалістична партія праці, Партія народної волі та Єврейська соціально-демократична робітничка партія „Поалей Сион”⁴⁹. Так, у хроніці репресій Міжпартійного секретаріату боротьби за амністію політичних в'язнів за лютий 1927 р. була опублікована інформація про тортурування до втрати свідомості одного в'язня Луцької тюрми охоронцями, які перебували у стані алкогольного сп'яніння⁵⁰.

Серед документів фонду № 1306 „Ліга оборони прав людини і громадянина” Архіву нових актів містяться матеріали, пов'язанні з відомим,

⁴⁷ Ibidem, sygn. 165/V/t. 89/22.

⁴⁸ AAN, Czerwona Pomoc w Polsce, sygn. 175/III/t.14/1-2.

⁴⁹ AAN, Międzypartyjny Sekretariat Walki o Amnesticję dla Więźniów Politycznych, sygn. 2/3-4. Див. також: ДАВО, ф. 46, оп. 9, спр. 291/1 зв.

⁵⁰ AAN, Międzypartyjny Sekretariat Walki o Amnesticję dla Więźniów Politycznych, sygn. 5/61-62.

вищезгадуваним, Луцьким судовим процесом проти комуністів 1934 р. Тут знаходимо інформацію про те, що напередодні другого дня судового засідання виступив обвинувачений Галінський, який подав головуючому судді скаргу щодо умов утримання в'язнів у Луцькій тюрмі, зокрема він зазначав: „В'язні розміщені так тісно, що за нестачі ліжок, багато з них спить на підлозі. Гігієнічні умови є незносними. В'язні миються в тих самих мисках, в яких миють посуд. Харчування є дуже бідне. Більше того, строгість адміністрації неодноразово проявляється в побитті в'язнів... За два тижні перед судовим засіданням адміністрація влаштувала... побиття обвинувачених. Одразу після цього, не витримавши тюремної атмосфери, повісився один із в'язнів на прізвище Хмигер”⁵¹.

Отже, матеріали Державного архіву Волинської області у м. Луцьку, Центрального державного архіву громадських об'єднань України в м. Києві та Архіву нових актів у Варшаві є достатньо репрезентативними для дослідження перебування комуністів у Луцькій в'язниці між двома світовими війнами. Зіставлення документів цих установ із матеріалами інших архівних інституцій, спогадами як в'язнів, так і представників влади, міжвоєнною пресою, врахуванням даних тогочасної статистики, дозволяє створити цілісну картину щоденного життя в'язня-комуніста Луцької пенітенціарної установи: від потрапляння в тюрму до звільнення з її murів.

Бібліографія

Архіви

Державний архів Волинської області (ДАВО)

Ф.1. Волинське воєводське управління державної поліції (1918–1939), оп. 2, спр. 682а, 2761.

Ф. 46. Волинське воєводське управління в Луцьку (1921–1939), оп. 9, спр. 291, 1408, 1666, 2458.

Ф. 47. Луцька міська тюрма (1919–1939), оп. 1, спр. 2–4, 6, 8; оп. 4, спр. 19, 880, 1514, 1516, 1540.

Ф. 216. Прокуратура Луцького окружного суду (1920–1939), оп. 3, спр. 57а, 58.

Державний архів Волинської області. Путівник, 2011, Луцьк, с. 79–84, 114–117, 120–121.

Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України): Ф. 6. Центральний Комітет Комуністичної партії Західної України (1923–1938), оп. 1, спр. 101, 176, 215, 234, 447, 625, 647, 651, 675

Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г.С. Пшеничного: 2-43271: Політв'язні у Луцькій тюрмі. Міжвоєнний період.

Archiwum Akt Nowych (AAN): Zesp. 1294. Komunistyczna Partia Zachodniej Ukrainy, sygn. 165/V/ t. 87, 89; Zesp. 1303. Czerwona Pomoc w Polsce, sygn. 175/III/t.14; Zesp. 1304. Akta

⁵¹ AAN, Liga Obrony Praw Człowieka i Obywatela: sygn. 180/I/ t.3/2.

Stefanii Sempołowskiej, sygn. 178/III/poz.1–3; Zesp. 1305. Międzypartyjny Sekretariat Walki o Amnestię dla Więźniów Politycznych, sygn. 2, 5; Zesp. 1306. Liga Obrony Praw Człowieka i Obywatela, sygn. 180/I/t.3.

Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (DzU RP) 1928, nr 29, poz. 272; 1928, nr 64, poz. 591.

Друковані джерела

Куделя М., *Під мурами Луцької тюрми (спогади колишнього в'язня)*, <http://exlibris.org.ua/text/kudela.html> (30.03.2020).

Павленко В., *Міжнародна організація допомоги борцям революції (МОДР)*, http://www.history.org.ua/?termin=Mizhnarodna_organizatsiya_dopomogi_bortsyam (31.08.2019).

Разиграєв О., 2014, *Луцька в'язниця між двома світовими війнами: становлення, організація, особливості функціонування*, „Український історичний збірник”, 17, с. 185–193.

Троневи́ч П.О., Хілько М.В., Сайчук Б.Т., 2001, *Втрачені християнські храми Луцька*, Луцьк.

Cieślíkowa A.J., 2018, *Czerwona Pomoc w Polsce 1924–1938. Przybudówka – przykrywka – przyczółek*, Warszawa.

Мєдржецькі W., 2018, *Kresowy kalejdoskop. Wędrówki przez Ziemię Wschodnie Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, Kraków.

Razyhrayev O., 2015, *Policja Państwowa II Rzeczypospolitej wobec ruchu komunistycznego na Wołyniu w latach 1926–1939*, [w:] *Komuniści w II Rzeczypospolitej. Ludzie – struktury – działalność*, red. M. Bukała, M. Krzysztofiński, Rzeszów, s. 451–455.

Idem, 2019, *Policja Państwowa w województwie wołyńskim w okresie międzywojennym*, Warszawa.

Witkowski S., Landa S., (red.), 1939, *Wołyń w liczbach. Zbiór tablic statystycznych, dotyczących województwa wołyńskiego*, Łuck.